

Op weg naar het begin

Enkele aanwijzingen bij het verrichten van onderzoek naar achttiende-eeuwse woordenboeken

door Roland de Bonth

Tot de talrijke oude drukken die op vrijdag 25 juni 1993 bij het Haagse veilinghuis Van Stockum onder de hamer kwamen, behoorde ook een boek met de titel *Fakkel der Nederduitsche taale*. Het werk, in 1722 verschenen bij de vermaarde Leidse uitgever Samuel Luchtmans, was geschreven door C. Tuinman. Uit de titel van dat boek valt niet zonder meer op te maken over welk gedeelte van de Nederduitsche ('Nederlandse') taal Tuinman zijn licht wilde laten schijnen. Om die reden kenschetste de samensteller van de catalogus het boek in een noot als 'one of the early attempts to an etymological dictionary of the Dutch language, but without the supplement published in 1731'. Onder catalogusnummer 1879 werd van dezelfde auteur eveneens *De oorsprong en uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden* aangeboden, waarvan volgens de catalogus het eerste deel in 1720 en het tweede in 1727 op de markt werd gebracht door de Middelburgse boekdrukker M. Schryver.

Bij het horen van al dat fraais zal het hart van iedere rechtgeaarde Vriesiaan sneller zijn gaan kloppen. Sommigen zullen zich afvragen: wat was die Tuinman voor iemand? Wanneer is hij geboren en gestorven? Welke opleiding heeft hij genoten? Welke bronnen heeft hij gebruikt bij het samenstellen van zijn woordenboeken? Welke opnamecriteria heeft hij gehanteerd? Hoeveel trefwoorden heeft hij opgenomen? Hoe zijn zijn woordenboeken ontvangen? Heeft hij nog andere (woorden)boeken geschreven? enzovoort.¹

Tuinman is slechts een van de vele achttiende-eeuwse lexicografen die in het vergeetboek geraakt zijn en/of aan wie in het verleden nauwelijks tot geen studies zijn gewijd. De redactie van *Trefwoord* vroeg mij of ik een stuk zou willen schrijven waarin uiteengezet wordt op welke wijze het antwoord op bovenstaande vragen gevonden zou kunnen worden. Hopelijk vormt deze bijdrage voor Vriesianen een stimulans om het grotendeels onbekende terrein van de achttiende-eeuwse lexicografie in Nederland in kaart te brengen. Met klem wil ik erop wijzen dat ik geenszins de pretentie heb een wetenschappelijk verantwoorde methode te presenteren voor het verrichten van onderzoek naar achttiende-eeuwse lexicografen en hun werk. Naar volledigheid is evenmin gestreefd. Het ging er mij voornamelijk om zoekwegen en titels van boeken en tijdschrift(artikel)en onder de aandacht te brengen waarvan ik zelf vruchtbaar gebruik maak. Zij stellen iemand in staat enigszins gericht op zoek te gaan naar bepaalde gegevens.

Deze bijdrage valt uiteen in drie stukken. In de eerste paragraaf ga ik in op het verzamelen van biografische gegevens. In paragraaf twee staat het samenstellen van een bibliografie centraal. De derde paragraaf geeft informatie die nuttig kan zijn bij het bestuderen van de inhoud van achttiende-eeuwse woordenboeken.

¹ De geïnteresseerde lezer wil ik verwijzen naar mijn artikel 'Grasduinen in Carolus Tuinmans (1659-1728) *Oud en Nieuw*'. In: *Voortgang* [te verschijnen], waarin onder meer een biografische schets en een taalkundige bibliografie van Tuinman zijn opgenomen.

Voor sommige lezers, in het bijzonder neerlandici, zal het meeste wat ik vertel bekend in de oren klinken. Veel van de hier vermelde hulpmiddelen zijn namelijk ook terug te vinden in het *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord*, samengesteld door A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman (5e druk; Groningen, 1983). Dit praktische boekje, dat antiquarisch zeker nog te verkrijgen is, beoogt volgens de ondertitel 'een eerste handleiding bij systematisch-bibliografisch onderzoek op het gebied van de Nederlandse letterkunde' te zijn, maar ook zij die primair geïnteresseerd zijn in de Nederlandse taalkunde, zullen in dit boek veel van hun gading aantreffen. Door middel van het beantwoorden van vragen wordt men verwezen naar een van de circa 250 bibliografische hulpmiddelen, die elk voorzien zijn van een korte karakterisering. Daarnaast hebben we [42] sinds een paar jaar de beschikking over een gebruikersvriendelijke en geactualiseerde versie van het 'Ganzenbord' op floppy (en cd-rom). Dat computerprogramma luistert naar de naam BIZON: *B*/bliografisch *Z*Oekprogramma Nederlandse letterkunde.²

1. Biografische gegevens

Juist omdat er zo weinig geschreven is over de Nederlandse lexicografie in de achttiende eeuw, kan iemand die een publikatie voorbereidt over een woordenboek uit die periode, er eigenlijk niet omheen enige biografische gegevens over de samensteller ervan te verstrekken. Waar is hij geboren en wanneer? Waar en wanneer is hij gestorven? Wie waren zijn ouders? Is hij getrouwd en zo ja, met wie en wanneer? Zijn er uit dat huwelijk kinderen geboren? In welke plaats(en) heeft hij gewoond? Welke opleiding heeft hij genoten? Hoe verdiende hij de kost? Wie behoorden er tot zijn vriendenkring? Welke religie hing hij aan?

De welbekende Nederlandse encyclopedieën³ bieden wat dit betreft weinig soelaas. Over het algemeen besteden zij slechts aandacht aan de meest invloedrijke lexicografen of aan woordenboekmakers die hun sporen (ook) op een ander terrein verdiend hebben.

De biografische woordenboeken bieden een beter vooruitzicht. Maar vooral (achttiende-eeuwse en) negentiende-eeuwse exemplaren dienen met de nodige omzichtigheid behandeld te worden. Ervaring leert dat er nogal wat feitelijke onjuistheden in staan. Toch moet men zich daar niet door laten afschrikken. Sommige vroegere auteurs lieten namelijk niet na hun persoonlijke mening kenbaar te maken, wat aardige citaten kan opleveren.

Biografische woordenboeken zijn ruwweg te verdelen in algemene en in specifieke woordenboeken.

² Over de structuur, inhoud en vorm van BIZON schreef P.J. Verkrujssse in *Dokumentaal* (20) 1991, pp. 98-106 een informatief artikel. Wim Hendriks recenseerde dit bibliografische zoekprogramma in *Dokumentaal* (21) 1992, pp. 78-84. Ten behoeve van de studenten Nederlands aan de RU Leiden schreef C. van Bree de syllabus 'De bibliografische hulpmiddelen van de Nederlandse taalkunde' (3e druk; 1983). Een Engelstalige versie ervan verscheen in *Dutch studies* 2 (1976), pp. 110-142.

³ Voor samenstellers van tweetalige woordenboeken is het raadzaam ook de belangrijkste buitenlandse encyclopedieën na te slaan.

1.1. Algemene biografische woordenboeken

Een contemporaine bron voor het zoeken naar persoonsgegevens is het *Groot algemeen historisch, geografisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek*, dat tot stand gebracht is onder toezicht van D. van Hoogstraten en J.L. Schuer (7 delen; Amsterdam, Utrecht, 's-Gravenhage, Leiden, 1733). Het is goed te bedenken dat een groot deel van dit werk - zoals uit de ondertitel blijkt - bestaat uit vertalingen van lemma's uit woordenboeken van Moreri, Bayle en Buddeus. Nederlandse personen zijn slechts mondjesmaat vertegenwoordigd. Hetzelfde geldt voor *Het algemeen historisch, geografisch en genealogisch woordenboek* dat tussen 1724 en 1737 werd samengesteld onder redactie van mr. A.G. Luïscius. Inhoudelijk lijken beide naslagwerken zeer sterk op elkaar.

Tussen 1769 en 1778 stelde Egbert Buys het *Nieuw en volkomen Woordenboek van Konsten en Weetenschappen* (10 delen) samen. De keuze van de persoonsnamen is nogal willekeurig. In hoofdzaak is dit werk een vertaling van de Engelse encyclopedie van E. Chambers, maar daarnaast zijn ook andere bronnen gebruikt.

Een in het Latijn geschreven achttiende-eeuwse bron is: *Christophori Saxi Onomasticon literarium, sive nomenclator historico-criticus praestantissimorum omnium aetatis, populorum, artiumque formulae scriptorum* (7 delen; Traiecti ad Rhenum, 1775-1790). In deel 7 is een register opgenomen van al de behandelde personen.⁴ Een biografisch woordenboek dat zo breed van opzet was dat de auteur het nooit heeft kunnen voltooien, is het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden. Van de oudste tijden af tot heden toe* van J.A. de Chalmot. Tussen 1798 en 1800 verschenen 8 delen, eindigend bij Cornelis *Drebbel*.

Nog altijd het standaardwerk voor gegevens over personen die gestorven zijn vóór 1910, is natuurlijk het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (NNBW), dat onder redactie van P.C. Molhuysen, P.J. Blok & F.K.H. Kossmann van 1911 tot 1937 in tien delen is verschenen.⁵ Desondanks loont het soms de moeite een blik te werpen in A.J. van der Aa's *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (21 delen; 1852-1878). Dit werk, waaraan tevens is meegewerkt door K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel, is weliswaar verouderd, maar bevat nog steeds bruikbare gegevens. Ook het 35 delen en 3 bijvoegsels tellende *Vaderlandsch woordenboek* (1785-1794) van Jacobus Kok is niet geheel zonder waarde. Overigens zijn daarin niet alleen personen maar ook toponiemen als ingang opgenomen.⁶ Een kostelijk biografisch naslagwerk is het *Geschiedkundig woordenboek* van F.X. de Feller. Dit verscheen tussen 1828-1848 in 25 delen. In 1851 en 1852 kwamen daar [43] nog drie supplementdelen bij. Feller staat bekend om zijn kleurrijke meningen.⁷

⁴ In de negentiende eeuw verscheen een aanvulling op dit werk: *Christophori Saxi Onomastici literarii mantissa recentior, sive pars octava* (Veteri ad Rhenum Traiectu, 1803).

⁵ De opvolger van het NNBW is het *Biographisch woordenboek van Nederland*. In de drie delen die tot nu toe zijn verschenen, ligt de nadruk in de eerste twee delen sterk en in het derde deel in iets mindere mate op personen die overleden zijn ná 1910.

⁶ Bescheidener van opzet is het *Biographisch woordenboek van Nederland* (3 delen; Arnhem, Nijmegen, 1886) van J.C. Kobus en W. de Rivecourt.

⁷ Zie het stuk 'Karakter' van Ed Schilders in *Trefwoord* 8.

Een ander algemeen woordenboek, hoewel geografisch beperkt, is het tweedelige boek van F. Nagtglas: *Levensberichten van Zeeuwen* (Middelburg, 1890). Het is een vervolg op P. de la Ruës *Geletterd Zeeland* (Middelburg, 1734).

1.2. Specifieke biografische woordenboeken

De meeste achttiende-eeuwse woordenboeken zijn door predikanten, dokters, politici, juristen, onderwijzers, enz. geschreven, in hun vrije uurtjes. Wie - bij voorbeeld via gegevens uit de voorrede of van de titelpagina - aan de weet is gekomen welk beroep een bepaalde lexicograaf uitoefende, kan in biografische woordenboeken kijken die toegespitst zijn op een bepaalde beroeps categorie.

Wat de geestelijkheid betreft, daarvoor kan men terecht bij B. Glasius, auteur van *Godgeleerd Nederland. Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden* (3 delen; 's-Gravenhage, 1851-1856). Het *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, dat onder redactie stond van J.P. de Bie, J. Loosjes en anderen is onvoltooid gebleven. In de periode 1919-1949 zagen vijf complete delen het licht. Van deel 6 is alleen de eerste aflevering verschenen. D. Nauta, A. de Groot en O.J. de Jong vormden te zamen met enige anderen de redactie van het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (3 delen; Kampen, 1978-1988). Het kan beschouwd worden als een voortzetting van het werk van De Bie & Loosjes.

Het leven van medici wordt beschreven door G.A. Lindeboom in zijn *Dutch medical biography. A biographical dictionary of Dutch physicians and surgeons 1475-1975* (Amsterdam, 1984).

Strikt genomen is J.E. Elias' *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (2 delen; Haarlem, 1903-1905) geen biografisch woordenboek, maar persoonsgegevens over de notabelen uit onze hoofdstad zijn rijkelijk vertegenwoordigd in deze studie. Het leven en werk van geschiedschrijvers wordt besproken in het *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland, 1500-1800* (Den Haag, 1990) van E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem.

Een nog altijd veelvuldig gebruikt naslagwerk, dat ook goede diensten bewijst voor onderzoek naar Nederlandse geleerden, is Christian Gottlieb Jöchers *Allgemeines Gelehrten Lexikon* (4 Teile; Leipzig, 1750-1751 [fotomechanische herdruk: Hildesheim, 1960-1961]).⁸ Een bescheiden Nederlandse tegenhanger van dat naslagwerk is de *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* (3 delen; 's-Gravenhage, 1821-1826) van N.G. van Kampen.

Wanneer een bepaalde lexicograaf niet onverdienstelijk is geweest op letterkundig gebied, dan kan het geen kwaad te kijken in P.G. Witsen Geysbeeks *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* (6 delen; Amsterdam, 1821-1827). In 1864 werd dit door A.J. van der Aa voortgezet onder de titel: *Nieuw Biografiesch anthologiesch en kritiesch woordenboek van Nederlandsche*

⁸ Johann Christoph Adelung, Heinrich Wilhelm Rotermund en Otto Günther waren verantwoordelijk voor de *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers Gelehrten-Lexikon* (7 Bände; Leipzig, Delmenhorst, Bremen, 1784-1819 [fotomechanische herdruk: Hildesheim, 1960-1961]).

dichters (3 delen). Een ander bekend letterkundig naslagwerk is het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde* (tweede, omgewerkte druk; Amsterdam, [1891]) van J.G. Frederiks & F.Jos. van den Branden. Het loont tevens om te kijken in de *Moderne encyclopedie van de Wereldliteratuur* (10 delen; Haarlem, Antwerpen, 1980-1984) en in de literatuurgeschiedenissen van Jonckbloet, Kalff, Te Winkel en Knuvelde.

Terwijl er wordt gewerkt aan een biografisch woordenboek van Nederlandse taalkundigen uit de twintigste eeuw en aan een lijst van lexicografen uit de negentiende eeuw, staat de onderzoeker van de Nederlandse taalkunde uit de achttiende eeuw vooralsnog met vrijwel lege handen. Onze oosterburen zijn wat dat betreft verder. Voor gegevens over taalkundigen die tussen 1700 en 1800 gepubliceerd hebben in Duitstalige gebieden, hebben we de beschikking over het *Bio-bibliographisches Handbuch zur Sprachwissenschaft des 18. Jahrhunderts. Die Grammatiker, Lexikographen und Sprachtheoretiker des deutschsprachigen Raums mit Beschreibungen ihrer Werke (BBHS)*, dat is samengesteld door H.E. Brekle, E. Dobnig-Jülch, H.-J. Höller en H. Weiß. Deel 1 (A-Br; Tübingen, 1992), deel 2 (Bu-E; Tübingen, 1993)⁹ en deel 3 (F-G; Tübingen, 1994) van dit naslagwerk, dat uiteindelijk uit acht delen zal bestaan, zijn reeds verschenen. Het vierde deel (Ha-Hu) is op dit moment in voorbereiding. [44]

Onderzoekers die zich bezighouden met de geschiedenis van het vreemde-talenonderwijs, komen aan hun trekken met het *Biographisches und bibliographisches Lexikon der Fremdsprachenlehrer des deutschsprachigen Raumes. Spätmittelalter bis 1800*, waarvan Konrad Schröder de samensteller is. Van de drie delen die bij mijn weten tot nu toe uitgebracht zijn, bevat deel 1 (Augsburg, 1987) een belangwekkende opsomming van de geëxcerpeerde bronnen en een beschrijving van personen van wie de achternaam begint met de letters A, B of C. Deel twee (Augsburg, 1989) loopt van D tot H en verschaft verder een aanvulling op de in deel 1 genoemde bronnen. In deel 3 (Augsburg, 1992) worden de letters I tot Q behandeld. Zowel het *BBHS* als de studie van Schröder kunnen biografische gegevens bevatten over auteurs die woordenboeken Nederlands-Duits en/of Duits-Nederlands opgesteld hebben. Persoonsgegevens over achttiende-eeuwse samenstellers van Engels-Nederlandse en/of Nederlands-Engelse woordenboeken zijn te vinden in P.L.M. Loonens *For to learne to buye and sell. Learning English in the Low Dutch area between 1500 and 1800. A critical survey* (Amsterdam & Maarsse, 1991).

1.3. Diversen

Het onderzoek naar gegevens over personen die deel uitgemaakt hebben van de in 1766 opgerichte *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (MNL), wordt aanzienlijk vergemakkelijkt door het door R.J.M. van de Schoor samengestelde *Register op de levensberichten van leden der Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. 1766-1991* (Leiden, 1993). Daarbij dient men er rekening mee te houden dat lang niet van alle leden van de MNL een levensbericht geschreven is. Ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de MNL verscheen van de

⁹ Zie mijn bespreking in *Trefwoord* 7.

hand van F.K.H. Kossmann *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Geschiedenis van een initiatief (Leiden, 1966). Bijna tweederde van het boek wordt in beslag genomen door een paragraaf over 'De medewerkers en hun aandeel'. Na een korte levensbeschrijving geeft Kossmann een overzicht van de bijdragen van het betreffende lid aan de *Nieuwe Bydragen tot opbouw der Vaderlandsche Letterkunde en aan de Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*.

Enkele jaren geleden verdedigde C.B.F. Singeling het proefschrift *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam, 1991), waarin naast de MNL ook aandacht besteed wordt aan andere dichtkundige genootschappen, die zich overigens ook bezighielden met de beoefening van de taalkunde. Deze dissertatie wordt besloten met twee waardevolle bijlagen. De eerste bevat een alfabetisch overzicht van de letterkundige genootschappen in (Noord-)Nederland uit het tijdvak 1750-1800, voorzien van de gedrukte en handschriftelijke nalatenschap van die gezelschappen. Bijlage 2 biedt - voor zover bekend - de naam, het geboorte- en sterfjaar, het beroep en de woonplaats van de leden van de bestudeerde genootschappen.

Wanneer men het vermoeden heeft dat iemand gestudeerd heeft aan een universiteit of hogeschool, dan verdient het aanbeveling de alba studiosorum en alba promotorum van diverse instellingen van hoger onderwijs door te nemen. De meeste ervan zijn aan het eind van de negentiende en gedurende de twintigste eeuw gepubliceerd.¹⁰

Tegenwoordig sturen wij een kaartje wanneer iemand jarig is, trouwt, een kind krijgt of overlijdt. Vroeger was het niet ongebruikelijk iemand bij dergelijke gebeurtenissen te vereren met een gedicht. De literaire waarde van deze zogenaamde gelegenheidsgedichten is over het algemeen gering, maar voor biografisch onderzoek kunnen ze relevante feiten onthullen. Vriesianen die belangstelling hebben voor de lexicografie in het begin van de achttiende eeuw, moeten zeker het register doornemen van de tentoonstellingscatalogus *Nederlandse Gelegenheidsgedichten voor 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* van José Bouman ('s-Gravenhage, 1982). Een andere verzameling wordt beschreven in de *Catalogus van gedrukte Nederlandse gelegenheidsgedichten uit de zeventiende en achttiende eeuw in de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg* (Middelburg, 1990), samengesteld door M. Daamen en A. Meijer. Op de KB in Den Haag is bovendien op verzoek een uitgebreid elektronisch bestand van gelegenheidsgedichten in te zien: daarbij kan men ook op namen in de titel zoeken.

¹⁰ Te denken valt aan het *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI - MDCCCLXXXVI* (Ultraiecti, MDCCCLXXXVI); *Album studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen, 1915); *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV - MDCCCLXXV* (Hagae Comitum, MDCCCLXXV); *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*. Onder redactie van S.J. Fockema Andreae & Th.J. Meijer (Franeker, 1968); *Album academicum van het Athenaeum Illustre en van de universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1913); J.C. van Slee, *De illustre school te Deventer 1630-1878*. Hare geschiedenis, hoogleraren en studenten, met bijvoeging van het album studiosorum ('s-Gravenhage, 1916). O Schutte, *Het album promotorum van de academie te Harderwijk* (Arnhem, 1980); *Album promotorum* (Traiecti ad Rhenum, MCMXXXVI).

Om na te gaan wie er tot de vriendenkring behoorden van een zekere achttiende-eeuwer, vormen de *alba amicorum* een belangrijke bron. C.L. [45] Heesakkers en K. Thomassen maakten een inventaris van de *alba* die bewaard gebleven zijn: *Voorlopige lijst van alba amicorum uit de Nederlanden voor 1800* ('s-Gravenhage, 1986). Een op het eerste gezicht ongebruikelijke maar af en toe doeltreffende manier om (vriendschaps)relaties bloot te leggen, is het inzien van de persoonsnamenregisters van de doorwrochte biografieën van P.J. Buijsters: *Hieronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen, 1973); *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden, 1984); *Justus van Effen (1684-1735). Leven en werk* (Utrecht, 1992).

Tenslotte kan ook E.A. van Beresteyns *Genealogisch repertorium. Herzien en tot 1 januari 1970 bijgewerkt door H.L. Kruimel* (2 delen; 's-Gravenhage, 1972) van pas komen bij het verzamelen van persoonsgegevens. In dit repertorium wordt per familienaam verwezen naar gedrukte genealogieën.

1.4. Portretten

Hoe meer feiten over een bepaalde historische persoon boven water gehaald worden, des te groter wordt het verlangen om te weten hoe iemand er in werkelijkheid heeft uitgezien. Aan die wens kan in sommige gevallen voldaan worden, want tal van aanzienlijke personen uit de achttiende eeuw lieten zichzelf door een kunstenaar vereeuwigen. Om te bepalen of er van iemand portretten vervaardigd zijn, kan men de *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en van buitenlanders, tot Nederland in betrekking staande* (Amsterdam, 1853) van F. Muller raadplegen. Dit werk vond een vervolg in J.F. van Somerens driedelige *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders* (Amsterdam, 1888-1891). Het is mogelijk dat er geen gravures, maar wel schilderijen, beeldhouwde portretten of bustes bewaard gebleven zijn. Daarvoor kan men terecht in E.W. Moes' *Iconographia Batava. Beredeneerde lijst van geschilderde en beeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in vorige eeuwen* (2 delen; Amsterdam, 1897-1905). Mochten deze hulpmiddelen niets opleveren, dan kunt u zich wenden tot de Stichting Iconographisch Bureau, het 'Wetenschappelijk documentatiecentrum voor het Nederlands portret'.¹¹

1.5. Correspondentie

In de achttiende eeuw vormde de brief het middel bij uitstek om informatie over grote afstanden uit te wisselen. Een aanzienlijke hoeveelheid brieven uit die periode wordt bewaard in (universiteits)bibliotheken, musea en archieven. Om deze waardevolle documenten (beter) toegankelijk te maken voor onderzoek, wordt er sinds enige tijd gewerkt aan een *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* (CEN). Dit computerbestand bevat de tot op heden ontsloten brieven in de collecties van de universiteitsbibliotheken van Amsterdam (UvA), Leiden, Groningen, Utrecht, de KB, het Museum Meermanno-Westreenianum (Den Haag), het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (Den Haag), de Provinciale Bibliotheek Friesland (Leeuwarden) en de Stads- of Athenaeumbibliotheek in Deventer. In de CEN zijn

¹¹ Het adres van de *Stichting Iconographisch Bureau* luidt: Prins Willem-Alexanderhof 26, 2595 BE 's-GRAVENHAGE, telefoon: 070 - 836908.

omstreeks 180.000 beschrijvingen opgenomen, te zamen goed voor circa 800.000 brieven. De beschrijvingen verstrekken - indien bekend - gegevens over de afzender, de ontvanger, de plaats waar een brief geschreven is, het jaar waarin dat gebeurd is en de taal waarin de brief gesteld is. Helaas is het gebruik van de CEN niet kosteloos, tenminste niet overal. U betaalt niet alleen voor het totstandbrengen van de verbinding met de CEN, maar ook per gevonden item. Dat kan dus aardig in de papieren lopen.

1.6. Archiefonderzoek

Wie geen genoegen wil nemen met de informatie die eerdere onderzoekers in de openbaarheid gebracht hebben, zal zelf in de archieven moeten duiken. Zeer nuttig daarbij is de *Archief*wijzer. Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Muiderberg, 1987) van J.A.M.Y. Bos-Rops en M. Bruggeman. Dit boek behandelt in drie hoofdstukken het ontstaan van het moderne archiefwezen, de organisatie van de huidige archieven en het werken met archieven. Daarbij wijzen de auteurs op problemen met betrekking tot onder andere openbaarheid, datering, archiefgidsen, inventarissen en oud schrift. Het vierde en laatste hoofdstuk bevat een onderzoeksvoorbeeld. Bijzonder instructief zijn de vijf bijlagen (lijst van archiefgidsen, lijst van bibliografische hulpmiddelen, lijst van enkele glossaria en bijzondere woordenboeken, lijst van biografische woordenboeken, lijst van de belangrijkste hulpmiddelen voor genealogisch onderzoek). Een [46] ander handig boekje is het *Lexicon van Nederlandse archief termen* ('s-Gravenhage, 1983 (ongewijzigde herdruk 1988), waarin definities staan van 114 begrippen uit het archiefwezen.

Al zijn veel studies op het terrein van de genealogie waarschijnlijk wel te vinden in grote wetenschappelijke bibliotheken, de uitgebreidste collectie is gehuisvest in het Centraal Bureau voor genealogie, ondergebracht in het gebouw van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. In het daar aanwezige Centraal Register van Particuliere Archieven kunt u nagaan of en zo ja waar het archief van een bepaalde persoon of familie bewaard wordt. Het is ook mogelijk de indexen door te nemen van de *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland*. Onder redactie van L.M.Th.L. Hustinx et al. (13 delen in 14 banden; Alphen aan den Rijn, 1979-1986), waarin per provincie beschreven wordt welke archieven waar opgeslagen zijn. Deze methode is vanzelfsprekend veel omslachtiger, maar bespaart u een reis naar Den Haag. Omdat de burgerlijke stand pas in 1811 werd ingevoerd, zijn we voor het verzamelen van basisgegevens over personen uit de achttiende eeuw in belangrijke mate aangewezen op de door de kerk bijgehouden doop-, trouw- en begraafboeken (DTB). Daarbij moet in het oog worden gehouden, dat de *doopdatum* doorgaans niet identiek is aan de *geboortedatum* en dat de dag waarop iemand begraven wordt niet gelijk is aan de *sterfdatum*. Om de verblijfplaats van het benodigde register te achterhalen, stelde W. Wijnaendts van Resandt het *Repertorium DTB* ('s-Gravenhage, 1980) samen.

Aanvullende informatie over personen is verder te vinden in onder andere notariële en oud-rechterlijke archieven, maar het voert te ver daarop in te gaan. Belangstellenden verwijs ik graag naar hoofdstuk 4 van de *Archief*wijzer*.

2. Bibliografische gegevens

Wie de drukgeschiedenis van een bepaald woordenboek wil reconstrueren of misschien zelfs een complete bibliografie wil samenstellen van een bepaalde auteur¹², kan verschillende wegen bewandelen. Zo nemen biografische woordenboeken aan het eind van een levensschets vaak een overzicht op van geschriften die de beschreven persoon op zijn naam heeft staan. Deze lijst kan vergeleken worden met - vaak onvolledige - gegevens uit Johannes van Abkoudes *Naam register of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640. tot 1741. zyn uytgekomen* (Leiden, 1743).¹³ In dat werk geeft Van Abkoude onder andere aan in welk formaat een publikatie verschenen is, bij welke boekhandelaar het boek te verkrijgen is en - een interessant gegeven - tegen welke prijs ingenaaide boeken aan particulieren verkocht worden. In 1788 verscheen te Rotterdam het *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduytsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen* van Johannes van Abkoude en Reinier Arrenberg. Voor het laatste decennium van de achttiende eeuw kan men terecht bij de *Alfabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1832, in Noord-Nederland zyn uitgekomen* ('s-Gravenhage, 1835).¹⁴

Wanneer het project *Short-Title Catalogue Netherlands* (STCN) afgerond is, beschikken we over een uitermate omvangrijke Nederlandse nationale bibliografie over de periode 1540-1800¹⁵. Tot die tijd zijn we voor de achttiende-eeuwse taalkunde aangewezen op F. Kossmanns 'Voorbereiding van een bibliographie der Nederlandsche taal- en letterkunde tot 1800', in: *Het boek* 28 (1944-1946), pp. 171-194, en op de *Bibliografie van de geschriften op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de periode 1691-1804* (Amsterdam, Nijmegen, 1977) van J. Knol en M. Maas. Vanwege het voorlopige karakter van de laatstgenoemde publikatie is die slechts op beperkte schaal verspreid. En ondanks de felle kritiek die op dat werk is uitgeoefend, biedt het een goed uitgangspunt voor verder onderzoek.

Baanbrekend bibliografisch onderzoek naar de achttiende-eeuwse lexicografie verrichtte F.M. Claes, s.j. met zijn bekende *A Bibliography of Netherlandic Dictionaries* (Amsterdam, 1980), waarvan een herdruk wordt voorbereid. G. Scheurweghs stelde een overzicht samen van 'English Grammars in Dutch and Dutch Grammars in English in the Netherlands before 1800' (*English Studies* 41 (1960), pp. 128-167) en hoewel de titel anders doet vermoeden, heeft de auteur ook woordenboeken Engels-Nederlands en Nederlands-Engels opgenomen. Enkele jaren daarna verscheen van de hand van R.C. Alston een [47] supplement op deze lijst

¹² Voor het samenstellen van een bibliografie van predikanten die zich hebben beziggehouden met de lexicografie, zie: J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-1800). Bibliografisch onderzoek* (Veenendaal, 1987).

¹³ Twee jaar later vervaardigde dezelfde auteur een *Aanhangsel en vervolg op het naam register of versaaemeling van Nederduytsche boeken, die in het voorgaande ontbreeken, als mede die gene, die na dien tydt tot 1744 zyn uytgekomen of herdrukt* (Leiden, 1745).

¹⁴ Boeken uit de periode 1801-1832 zijn recentelijk opnieuw ontsloten in de driedelige bibliografie van Saalmink. Zie hierover het bericht in *Trefwoord* 8, p.54.

¹⁵ Het is mogelijk - tegen betaling - nu reeds een beroep te doen op de databank van de STCN. Ook hier geldt dat de kosten de pan uit kunnen rijzen. Zie het rekenvoorbeeld in *Dokumentaal* 21 (1992), pp. 45-46.

(*English Studies* 45 (1964), pp. 389-394). Ook in Loonens eerder genoemde dissertatie worden bibliografische gegevens vermeld.

Pakweg een half jaar geleden is de mogelijkheid geschapen om via terminals die verbonden zijn aan het Open Bibliotheek Netwerk (OBN), de Nederlandse Centrale Catalogus (NCC) van de KB in te zien. Het bestand van de NCC bestaat momenteel uit circa 10 miljoen boek- en tijdschrifttitels. Wie een specifiek (woorden)boek of tijdschrift zoekt, kan in een oogopslag zien in welke van de aangesloten bibliotheken in Nederland een exemplaar te vinden is. Een groot winstpunt van de NCC is dat in dit bestand tevens gegevens te vinden over de collecties van de universiteitsbibliotheken die niet aangesloten zijn op PICA. Mocht het u niet gelukt zijn de verblijfplaats van een boek of tijdschrift te achterhalen met behulp van de computer, dan kunt u contact opnemen met de Centrale Catalogus (telefoon: 070 - 3140883).

Wie bezig is met het opstellen van een bibliografie van een bepaalde auteur, doet er goed aan zijn lijst te vergelijken met enkele nationale bibliografieën. Tot de belangrijkste behoren zonder enige twijfel *The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints* (maar liefst 685 delen, gevolgd door 69 supplementdelen; 1968-1981), de *British Museum. General Catalogue of Printed Books* (263 delen; 1959-1966), en de *Catalogue Général des livres imprimés de la bibliothèque nationale* (231 delen; 1924-1981).

2.1. Uitgevers

Informatie over de uitgever van een zeker woordenboek kan geput worden uit A.M. Ledeboers *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw* (Utrecht, 1876). Een meer recente studie, die dezelfde periode bestrijkt maar geen gegevens verstrekt over het fonds van een uitgever, is de *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers* van J.A. Gruys en C. de Wolf (Nieuwkoop, 1989). Aanvullingen en verbeteringen op deze lijst worden geregeld gepubliceerd in het tijdschrift *Dokumentaal* (1990:74-78; 1991:79-83; 1992:68-72).

Over het reilen en zeilen van de boekhandel in vroeger eeuwen in een bepaalde stad zijn verscheidene monografieën geschreven. Om enkele voorbeelden te noemen: E.F. Kossmann maakte studie van *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw* ('s-Gravenhage, 1937), M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum Jr. beschreven *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw* (2 delen; 's-Gravenhage, 1914-1916) en I.H. van Eeghen schreef een gedegen werk over *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725* (5 delen in 6 banden; Amsterdam, 1960-1978). Over de achttiende-eeuwse uitgeverswereld worden af en toe artikelen geplaatst in de tijdschriften *Quaerendo*, *De Boekenwereld* en in het *Dokumentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*. A. de Haas stelde een register samen op de jaargangen 1-24 (1968-1992) van het laatstgenoemde tijdschrift, dat onlangs

herdoopt is in *De achttiende eeuw*.¹⁶

Met het toegankelijk worden van de Nederlandse Centrale Catalogus via de computer, is het kinderspel geworden (een gedeelte van) het fonds van een bepaalde uitgever te reconstrueren. In het overzichtsmenu van de NCC kiest u de optie 'uitgever'. Vervolgens typt u zijn naam in en weinige tellen later verschijnen op het beeldscherm de titels van al de werken die door hem zijn uitgegeven.

3. Suggesties voor verdere studie

Veel is er niet geschreven over de beoefening van de taalkunde in Nederland tijdens de achttiende eeuw. Een globaal overzicht is te vinden in het vijfde hoofdstuk van C.G.N. de Vooys' *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Groningen, 1970). Ook in de *Geschiedenis van het Nederlands* (Utrecht, 1992) van M. van der Wal en C. van Bree wordt aandacht geschonken aan de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Lezenswaard is verder J. Knols 'De grammatica in de achttiende eeuw', in: *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* van D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets (red.) (Den Bosch, 1977), pp. 64-112. In hetzelfde boek is een beknopt overzicht te vinden van de achttiende-eeuwse Nederlandse woordenboeken door F. de Tollenaere. Het vijfde hoofdstuk van P.G.J. van Sterkenburgs *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands* (Leiden, 1984) gaat over 'De vertaalwoordenboeken van de 17de en 18de eeuw' (pp. 37-50). C.G.N. de [48] Vooys schreef 'Iets over oude woordenboeken', in: *Verzamelde taalkundige opstellen III* (Groningen, Batavia, 1947), pp. 102-112. N.E. Osselton verrichtte baanbrekend werk met zijn *The dumb linguists. A study of the earliest english and dutch dictionaries* (Leiden, 1973).

Natuurlijk kun je ook de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap* (BNTL) niet missen. Tot nu toe bevat deze lopende bibliografie alle afzonderlijk en in tijdschriften verschenen publikaties die betrekking hebben op de Nederlandse taal- en letterkunde en die verschenen zijn tussen 1960 en 1992. Vanaf 1992 is ook de periode 1940-1945 ontsloten. De BNTL verschijnt in jaarlijkse afleveringen. Tegelijk met ieder vijfde deel, dat cumulatief is, wordt een register uitgebracht. Wel vereist het enige oefening om deze bibliografie te kunnen gebruiken.¹⁷ De BNTL is niet alleen in boekvorm te raadplegen, maar ook via een on-line-verbinding. Het computerbestand is helemaal bij, maar voor het raadplegen van dit bestand moet je wel betalen.

Voor het zoeken naar oudere literatuur over een bepaald onderwerp, kunt u een beroep doen op *Nijhoff's Index op Nederlandse en Vlaamse periodieken* ('s-Gravenhage, 1910-1971). Dit werk geeft per auteur en/of trefwoord de titels van artikelen uit omstreeks tachtig tijdschriften, die overigens lang niet alleen handelen over de (Nederlandse) taal- en letterkunde. Publikaties over een bepaalde auteur of een bepaald onderwerp uit het BNTL-loze tijdperk kunnen verder ontsloten worden

¹⁶ In rubriek G van het 'Ganzenbord' wordt melding gemaakt van nog 23 andere 'Registers van tijdschriften op het gebied van de neerlandistiek en enkele hulpwetenschappen'. Aan die lijst kan toegevoegd worden het register op de jaargangen 11 (1982) tot en met 20 (1991) van *Dokumentaal*, vervaardigd door G.E. Dekker.

¹⁷ Er bestaat een *Handleiding voor de gebruiker* (Antwerpen, Brussel, 's-Gravenhage, 1982).

door het 'trefwoordenrepertorium' of het 'onderwerpenregister' door te nemen op de diverse catalogi van Brinkman.

Wijlen Bert van Selm heeft het initiatief genomen om veilingcatalogi uit de periode 1599-1800 te inventariseren en op microfiche te zetten. Dat project, 'Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800', heeft geresulteerd in een *Guide to the microform collection*, waarin een korte beschrijving gegeven wordt van alle 1336 - op 2221 microfiches gezette - veilingcatalogi. De microfiches kunnen onder meer ingezien worden in de Nijmeegse universiteitsbibliotheek en bij de bibliotheek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, ondergebracht in de bibliotheek van de UvA. Veilingcatalogi kunnen ons niet alleen inlichten over fondsen van uitgevers, over de samenstelling van de bibliotheek van een bepaalde geleerde, zij kunnen ook een rol van betekenis spelen bij het onderzoek naar de bronnen van een bepaalde lexicograaf: welke woordenboeken had de auteur in zijn bezit en in welke druk? waar haalde hij zijn voorbeeldzinnen vandaan?

Om na te gaan hoe een bepaald woordenboek in de achttiende eeuw ontvangen is, kan men voorredes van latere woordenboeken lezen.¹⁸ Daar kan een collega-lexicograaf bij voorbeeld aangeven welke bronnen hij gebruikt heeft, welke werkwijze hij gevolgd heeft, wat hij goed vond aan een bepaald woordenboek en wat niet, et cetera. Van groot belang voor de receptie-geschiedenis van achttiende-eeuwse woordenboeken zijn daarnaast de geleerden-tijdschriften, waarvan *De Boekzaal van Europe* de eerste Nederlandstalige vertegenwoordiger was.¹⁹ In dergelijke periodieken treffen we besprekingen en tekstfragmenten aan van boeken die pas uitgebracht waren, waaronder werken op het terrein van de taalkunde. Ook staan er aankondigingen in van geschriften die op het punt stonden uit te komen. Bovendien bevat het tijdschrift veel biografische gegevens, bij voorbeeld in een rubriek als 'Kerknieuws', waar onder andere te lezen valt welke predikanten er overleden zijn en wie er in een bepaalde gemeente bevestigd is.

4. Besluit

Tot slot nog een advies: stel andere mensen op de hoogte van het onderzoek waar u mee bezig bent. Zij kunnen u wellicht helpen. Toen ik een collega vertelde dat ik bezig was met een artikel over Carolus Tuinman, bracht hij een reeks artikelen over deze predikant-taalkundige onder de aandacht die verschenen was in het *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, een periodiek waar ik tot die tijd nooit van gehoord had. Ook de bijeenkomsten van het Matthias de Vries-

¹⁸ In de bibliografische aantekening bij paragraaf 4.0. van zijn 'De grammatica in de achttiende eeuw' noemt Jan Knol enige titels die gegevens kunnen bevatten voor de interpretatie en waardering van de achttiende-eeuwse *grammatica* in later tijd, maar deze kunnen ook gebruikt worden met betrekking tot de achttiende-eeuwse *lexicografie*. In: D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Den Bosch, 1977), pp. 64-112.

¹⁹ *De Boekzaal van Europe* verscheen van 1692 tot 1702. Wegens onenigheid tussen de drukker en redacteur Pieter Rabus, stichtte de laatste in 1701 zijn eigen tijdschrift: de *Tweemaandelijke uittreksels* (1701-1704). Het werd voortgezet onder de titel *De Boekzaal der geleerde wereld* (1705-1708). In de periode 1710-1715 verscheen de *Republyk der geleerden of kort begrip van Europa's letternieuws*. Van 1715 tot 1811 werd - onder licht afwijkende titels - de *Maendelyke uittreksels, of de Boekzael der geleerde werrelt* uitgegeven. Op dit laatste tijdschrift bestaat een register voor de periode juli 1715-december 1759, verschenen in Amsterdam 1760.

genootschap bieden ruimschoots gelegenheid informatie uit te wisselen. Een andere mogelijkheid daartoe vormen de vergaderingen van het interuniversitaire *Werkverband Geschiedenis van de taalkunde*. Tijdens deze vergaderingen worden doorgaans twee lezingen gehouden, waarin sprekers [49] onderzoeksresultaten ten gehore brengen over uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis van de taalkunde. Ook het nog prille Peeter-Heynsgenootschap organiseert geregeld bijeenkomsten met voordrachten. De leden van dit gezelschap houden zich primair bezig met de geschiedenis van het talenonderwijs.²⁰

Nogmaals, deze bijdrage mag niet gezien worden als een wetenschappelijk verantwoorde methode. Het is een bont geheel van titels en zoekwegen die goede diensten kunnen bewijzen bij onderzoek naar de Nederlandse lexicografie in de achttiende eeuw. Voor aanvullingen en verbeteringen houd ik mij uiteraard beleeft aanbevolen. Ik ben me ervan bewust dat dit verhaal een sterk Neerlandistisch stempel draagt. Vooral met betrekking tot de tweetalige woordenboeken, zou het wenselijk zijn over de landsgrenzen heen te kijken naar bruikbare literatuur. Welke anglist, germanist of romanist voelt zich aangesproken in deze lacune te voorzien?

Met dank aan Ewoud Sanders

Dit artikel werd eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 9, oktober 1994, p. 41-49. De paginanummering van het origineel wordt tussen [] weergegeven.

²⁰ U kunt zich aanmelden bij het Werkverband Geschiedenis van de Taalwetenschap door een brief te sturen naar mw. dr. M.J. van der Wal, Vakgroep Nederlands, RUL, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA LEIDEN; voor het Peeter-Heynsgenootschap kunt u zich wenden tot: drs. F. Wilhelm, Weezenhof 26-02, 6536 JA NIJMEGEN.